

Zofia Sawaniewska-Mochowa, Anna Zielińska
*Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach
północno-wschodnich Rzeczypospolitej.
Ginąca część kultury europejskiej*

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2007, ss. 473

Zainteresowania badawcze autorek omawianej książki skupiają się wokół dziedzictwa kultury szlachty litewskiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej. Jak wiadomo, szlachta to grupa formalnie nieistniejąca w strukturze społecznej współczesnych państw europejskich. Autorki przedstawiły zjawisko niezwykle: współczesne funkcjonowanie szlachty i jej dziedzictwa kulturowego w skupisku grodzieńskim na Białorusi i kowieńsko-żmudzkiem na Litwie, dawniej ziemiach należących do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dedykacja trójjęzyczna (polsko-litewsko-białoruska) „Potomkom szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego” podkreśla szacunek dla rozmówców, a jednocześnie wskazuje na wielonarodową tradycję kulturową.

Obraz szlachty z jej wartościami kulturowymi w pracy dotyczy nie tylko współczesności, sięga wieku XIX. Posłużyły temu wykorzystane różne typy źródeł. Są to listy, pochodzące z XIX i XX wieku o charakterze prywatnym i oficjalnym, wspomnienia niepublikowane i publikowane oraz teksty mówione zapisane podczas badań terenowych oraz własna obserwacja badawcza autorek książki. Wspólną cechą tych materiałów jest „pococzność” w perspektywie antropologiczno-kulturowej. Opisując i analizując zjawiska kultury szlacheckiej badaczki dokonały rzeczy ważnej dla historii: zapisały i dzięki temu zachowały ostatnie ślady szlachectwa na pograniczu polsko-białorusko-litewskim, a jednocześnie w Europie.

Praca ma charakter interdyscyplinarny. Badaczki posłużyły się metodami, którymi posiłkują się różne dyscypliny naukowe. Tym samym,

nawiązuje do rozpowszechnionego już kierunku interdyscyplinarnego w badaniach nad wielokulturowością i wieloetnicznością pogranicza.

Rozdział wstępny bardzo rzeczowo omawia zagadnienia ogólne. Ustala, że przedmiotem badań jest kultura szlachecka, gdzie kultura ma charakter mentalny. Jest rozumiana tu jako „zespół idei i wartości i uzewnętrznia się w postawach i zachowaniach” (s. 13). Natomiast grupa, która utożsamia się ze szlachtą, jest identyfikowana przez autorki na płaszczyźnie geneologicznej (formalnej) i mentalnej. Autorki interesuje szlachta na poziomie mentalnym. Grupa ta jedynie deklaruje związek z kulturą szlachecką, najczęściej nie posiada dokumentów potwierdzających szlachectwo. Zatem przedmiotem badań jest szlachta zaściankowa, drobna, często uboga. Nazywana jest przez autorki szlachtą litewską ze względu na tradycję jej bytowania w WKL. Badaczki abstrahują od jej narodowej identyfikacji. Jednak od XIX wieku grupa ta utożsamiana była z polskością. Zatem praca w pewnym stopniu dotyczy zachowania elementów kultury polskiej w świadomości szlachty „mentalnej” w otoczeniu litewskim i białoruskim. Wynika to także z hipotezy badaczek, że polszczyzna jest symbolem stanu szlacheckiego na badanym obszarze.

W rozdziale tym autorki pojęcia kresy i pogranicza określają mianem pojęć polisemicznych, polegających na możliwości ich różnej interpretacji. W ujęciu badaczek pojęcia te mają wiele cech wspólnych. Przede wszystkim łączy je dziedzictwo różnych kultur, języków, religii, ukształtowanych na styku cywilizacyjnym Wschodu i Zachodu. Niemniej jednak czytelnikowi zawarte w tytule książki słowo „Kresy” w polskiej przestrzeni kulturowej będzie się kojarzyło z „rajem utraconym”. Trzeba się zgodzić z cytowanym w tej pracy Robertem Trabą, że było to pojęcie „od początku wartościujące. Stanowiło kategorię aksjologiczną, często interpretowaną jako »istota polskości«, jako wyzwanie do »misji narodowej«” (s. 17).

W rozdziale zostało scharakteryzowane słowiańsko-bałtyckie pogranicze językowe, stan badań nad sytuacją socjolingwistyczną przed II wojną światową oraz lokalizacja badanych skupisk szlacheckich. Ogromnym niedostatkiem jest brak map ilustrujących obszar badawczy. Element ten byłby ważnym dodatkiem graficznym dla czytelników tej książki. Na uwagę zasługuje precyzyjne omówienie materiału badawczego i metodologii.

Rozdział kończy opis historiograficzny współczesnego stanu badań dotyczących drobnej i średniej szlachty, a także kulturowy i językowy opis szlachty we współczesnych badaniach lingwistycznych. Przedstawio-

na analiza materiału wskazuje na potrzebę i wartość podjętych przez badaczki prac naukowych, dotyczących badań współczesnej znikającej kultury szlacheckiej.

Autorki informują o działających związkach szlacheckich na Litwie i Białorusi. O ile informacja o Królewskim Związku Szlachty Litwy jest w miarę wyczerpująca, o tyle informacja o Związku Szlachty Białoruskiej jest znikoma. Interesujący jest fakt, że te organizacje skupiają szlachtę odwołującą się do idei narodowych Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zatem ich przynależność jest znacznie szersza niż polskość, litewskość czy białoruskość. Natomiast w statutach zawarte są cele patriotyczno-narodowe państw, w których zostały zarejestrowane. Społeczność skupioną wokół tych organizacji cechuje zupełnie inna postawa niż badanej drobnej szlachty. Trudno dostrzec analogie w badaniu drobnej szlachty i szlachty skupionej wokół organizacji szlacheckich. Trzeba zaznaczyć, że informacje o związkach szlacheckich są zawarte na stronach internetowych, z których korzystają badaczki, jednak brakuje wyraźnego przypisu (www.nobility.by, data dostępu 29.09.2008). Trudno przyjąć stwierdzenie badaczek na temat działalności Związku Szlachty Białoruskiej. W książce parokrotnie pojawiły się informacje o prześladowaniu szlachty na Białorusi: „działalność związku jest obecnie zamrożona z powodu niesprzyjających warunków politycznych. Idee szlacheckiej wspólnotowości nie mogą być akceptowane przez dyktaturę Aleksandra Łukaszenki” (s. 47). Niestety w książce, nie ma na to konkretnych potwierdzeń w postaci przypisów czy wypowiedzi badanych przedstawicieli grupy szlacheckiej. Natomiast strona internetowa Związku Szlachty Białoruskiej jest aktualna, ostatnie informacje pochodzą z dnia 6.05.2008, zaś ostatni zapis w forum internetowym pochodzi z dnia 28.09.2008 (www.nobility.by, data dostępu 29.09.2008). Autorki podkreślają fakt „kryminalizacji polskiej grupy narodowościowej przez dyktaturę Aleksandra Łukaszenki” (s. 317). Za tym też nie przemawiają żadne udokumentowane w książce materiały. Z drugiej strony „polska grupa narodowościowa” to nie tylko szlachta, która jest tu przedmiotem badań.

Rozdział drugi przedstawia charakterystykę badanych ośrodków szlacheckich: grodzieńskiego i bardziej reprezentowanego kowieńsko-żmudzkiego ze zwróceniem uwagi na krainy etnograficzne: Żmudź i Laudę. Autorki wykorzystując bogatą literaturę przedmiotu przedstawiły historię tych ziem od początków osadnictwa, charakteryzują własność ziemską i osadnictwo szlacheckie na przestrzeni wieków. Opisały

także sytuację językową od czasów osadnictwa po współczesność, wykorzystując materiał zebrany z autopsji. Przedstawiona charakterystyka wskazuje na wieloetniczny i wielojęzyczny charakter badanego obszaru na przestrzeni wieków.

Kolejny rozdział dotyczy *Dziedzictwa kultury szlachty*, skupionego wokół proponowanych przez autorki pojęć z zakresu antropologii kultury, jak dziedzictwo kulturowe, tradycja, mit, pamięć zbiorowa, pamięć komunikatywna i pamięć kulturowa, miejsca pamięci, tożsamość. Tożsamość badanej wspólnoty szlacheckiej kształtuje strefa mitów, historii wyobrażonej i miejsc pamięci co według badaczek odróżnia szlachtę litewską od szlachty z Korony. Z miejscem pamięci autorki wiążą powstanie styczniowe jako wydarzenie pamiętane „od dawien dawna”. Wydarzenie to bowiem wpłynęło na losy wielu rodzin (utrata majątku, utrata bliskich). Z pojęciem geografii wyobrażonej kojarzy się Laudę miejsce znane z *Potopu* Henryka Sienkiewicza. Nazwa ta funkcjonowała w społeczności szlachty kowieńskiej i pełniła funkcję integrującą społeczeństwo polskie. Ważnym elementem w identyfikacji szlachty są mity rasowe. Kryteria krwi, języka, kultury odróżniają szlachtę od chłopstwa. W ten sposób pobudowane są opozycje swój–obcy. Na podstawie przedstawionych materiałów wynika wyraźnie, że szlachta odróżnia się od chłopstwa, prowadzi inny styl życia. Autorki zauważyły różnice w sferze życia codziennego, a także w obyczajach rodzinnych. Wydaje się jednak, że współcześnie funkcjonuje taki obraz tylko w wyobrażeniach najstarszych przedstawicieli kultury szlacheckiej. W pracy zauważa się niedocenienie przez autorki kultury chłopskiej. Trudno się zgodzić z sądami autorek o uporządkowanym układzie życia szlachty i chaotycznym życiu chłopów: „układ życia szlachty jest uporządkowany, opiera się na systemie kultury, natomiast chłopcy żyją w sposób chaotyczny zbliżony do świata natury” (s. 108). Wiele wątpliwości budzi stwierdzenie autorek mówiące o stosunku chłopów do miejsc pamięci, jakim są cmentarze. Pojawia się to odróżnieniu od szlachty, która lepiej zachowuje i dba o groby. Badacz kultury tradycyjnej, w tym obrzędów związanych z kultem przodków nie zgodzi się ze stwierdzeniem „We wsiach chłopskich nie podtrzymuje się (...) pamięci o pogrzebanych przodkach, a dbałość o groby ogranicza się do mogił rodziców” (s. 95, także 105, 107).

Interesująca jest analiza postaw i pamięci dokonana poprzez sięganie do pamięci komunikatywnej i pokoleniowej. W tym celu został wykorzystany materiał empiryczny, składający się z listów, wspomnień spisanych

i wywiadów. Autorki podzieliły materiał pod względem formy na narracje i obrazy, gdzie narracje to dynamiczne opowieści, natomiast obrazy to opisy różnych obiektów, realiów życia. Powstał w ten sposób obraz wizji kultury szlacheckiej. Autorki stworzyły obszerny, bogaty obraz szlachty. Z badań wynika, że najważniejsze cechy kultury szlacheckiej to honor, polskość, religijność, szlachetność. Ważnym uzupełnieniem w części dotyczącej dziedzictwa pamięci jest opis rodzin Sawickich, Romanowskich, Romerów. Na podstawie zebranych materiałów, w tym wymienionych rodzin autorki przedstawiły obraz życia rodzinnego szlachty. Badaczki opisały relacje wewnątrzrodzinne, kontakty w obrębie swojej warstwy, o podobnym statusie społecznym, a także sytuację po drugiej wojnie światowej. Autorki przedstawiły również sferę codzienności szlachty. Pokazany został obraz gospodarowania, poziomu życia i dobrze zapamiętany przez rozmówców obraz domu, sadów i ogrodów. W opisach znalazły się obrazy dbałości o zdrowie, a także mody. W życiu szlachty ważną rolę odgrywała religia. Autorki wyodrębniły i zwróciły uwagę na sferę duchowości. Przedstawiły obraz pobożności, polegający nie tylko na ogólnych praktykach religijnych, ale na świadomości stałej obecności Boga w życiu codziennym. Ważną rolę w życiu szlachty odgrywała edukacja w języku polskim. Autorki z archiwum ludzkiej pamięci wyodrębniły symbole charakterystyczne dla szlachty, jak dom, ogród, drzewo, rękawiczki i kapelusze, książka, koń, pamiętka.

Ostatni rozdział dotyczy *Dziedzictwa języka*. Język jest traktowany przez badaczki jako ważny element kultury i symbol odrębności stanowej. Autorki dokonały szczegółowej analizy językowej zebranych dokumentów dotyczących kultury szlacheckiej. Mimo tego, że język drobnej szlachty jest podobny do polszczyzny chłopów autorki uznały go za regionalny socjolekt szlachecki, który wykształcił się na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, a nie gwarę. Autorki analizowały ów socjolekt korespondencji szlachty litewskiej XIX–XX wieku. Badaczki przedstawiły jego cechy na przykładzie języka mówionego i tekstów folklorystycznych ze zwróceniem uwagi na ośrodek grodzieński na podłożu białoruskim i ośrodek żmudzki na podłożu litewskim. W obu ośrodkach były przedstawione jego cechy fonetyczne, fleksyjne, słowotwórcze, składniowe, a także słownictwo. Podsumowaniem rozważań jest czytelna tabela, w której autorki zestawily cechy socjolektalne używane w XIX wieku na terenie WKL, a kontynuowane w ośrodku grodzieńskim i kowieńsko-żmudzki. Autorki doszły do wniosku, że wariant szlachecki używany

w ośrodku kowieńsko-żmudzkiem jest lepiej zachowany niż w ośrodku grodzieńskim. Autorki ten stan wytłumaczyły warunkami historycznymi. Polszczyzna szlachty z ośrodka grodzieńskiego jest bardziej zrusyfikowana i jest bliższa językowi literackiemu. Jest ona również nasycona elementami języka białoruskiego. Wariant szlachecki języka polskiego na Litwie wskazuje na liczne wpływy języka litewskiego.

Książka posiada bogatą bibliografię w postaci archiwaliów, źródeł drukowanych oraz obszernej literatury przedmiotu i literatury pomocniczej. Ogromną wartość książki stanowią zamieszczone fotografie dotyczące rodzin szlacheckich, pochodzące z II połowy XIX wieku po czasy współczesne. Wartościowym uzupełnieniem książki jest aneks w postaci wywiadów przeprowadzonych z przedstawicielami szlachty w Kownie w 2006 roku i Bydgoszczy w 2004 roku.

W książce zabrakło przypisów dotyczących stron internetowych, dotyczących rodów szlacheckich (s. 26, 46, 96). A jeśli się pojawił przypis, brak jest daty dostępu (s. 40, 93). W tekście razi też brak pełnego brzmienia imion autorów opracowań (s. 20, 25, 30, 34, 40).

Książka może być inspiracją do podjęcia badań terenowych polegających na przedstawieniu obrazu szlachty w relacjach ze współistniejącą na obszarze tegoż pogranicza społecznością chłopską.

Grażyna Charytoniuk-Michiej
Uniwersytet w Białymstoku